

POLİS AKADEMİYASI

"DİO-nun İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ " KAFEDRASI

Akademiyanın kursantları üçün
"DİO-da informasiyanın idarə edilməsi" fənni üzrə

M Ü H A Z İ R Ə

*Mövzu № 1: "DİO-da informasiyanın idarə edilməsi fənninin strukturu,
predmeti, məqsəd və vəzifələri".*

*Vaxt - 4 saat
Mühazirə - 2 saat
Seminar – 2 saat*

POLİS AKADEMİYASI

"DİO-nun İNZİBATİ FƏALİYYƏTİ " KAFEDRASI

Akademiyanın kursantları üçün
"DİO-da informasiyanın idarə edilməsi" fənni üzrə

M Ü H A Z İ R Ə

*Mövzu № 1: "DİO-da informasiyanın idarə edilməsi fənninin strukturu,
predmeti, məqsəd və vəzifələri".*

Vaxt – 4 saat

Mühazirə - 2 saat

Seminar – 2 saat

Tərtib etdi:

Kafedranın baş müəllimi,
polis polkovnik-leytenantı

Heydərov H.M.

Mühazirənin mətni kafedranın iclasında müzakirə olunmuş və təsdiq edilmişdir.

Protokol № ____ " ____ " _____ 2021-ci il.

Mövzu № 1: "DİO-da informasiyanın idarə edilməsi fənninin strukturu, predmeti, məqsəd və vəzifələri".

PLAN:

1. DİO-da informasiyanın idarə edilməsi fənninin strukturu, predmeti, məqsəd və vəzifələri.
2. İdarəetmədə informasiya texnologiyaları və sistemləri.
3. DİO fəaliyyətində informasiyanın idarə olunması.

Ə D Ə B İ Y Y A T :

1. "İnformasiya, informasiyalaşdırma və informasiyanın mühafizəsi haqqında" Azərbaycan Respublikasının 03.04.1998-ci il tarixli Qanunu.
2. "Telekommunikasiya haqqında" Azərbaycan Respublikasının 14.06.2005-ci il Qanunu.
3. "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya və kommunikasiya texnologiyaları üzrə milli strategiya" (2003-2012-ci illər) haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16.02.2003-cü il tarixli 1146 №-li Sərəncamı.
4. "Azərbaycan Respublikası DİN sistemində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı görülən işlərin vəziyyəti və bu sahədə müvafiq İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi barədə" DİN-in 25.09.2007-ci il tarixli KQ-5/1 Kollegiya Qərarının elan olunması haqqında 28.09.2007-ci il tarixli 526 №-li əmri.
5. DİN-in 15.12.2017-ci il tarixli № Ə954-001-17 "DİO-da informasiya texnologiyalarının təkmilləşdirilməsi və tətbiqinin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər barədə".
6. Əlizadə M.N., Musayev İ.K., Əliyev E.B. Müasir informasiya sistemlərinin idarə edilməsi, Bakı 2016, "MSV NƏŞR" nəşriyyatı, Dərslik, 7-75 s.
7. Ramazanov M.K. "İnformasiya sistemləri menecmenti". Dərslik, Bakı, 2017 -- - 24-40 s.
8. Kərimov S.Q., Həbibullayev S.B., İbrahimzadə T.İ. İnformatika. Bakı, UniPrint, 2017. – 3-27 s
9. Əliquliyev R.M., Əliyev Ə.Q. İqtisadi proseslərdə informasiya texnologiyaları. Bakı, Elm, 2002.
10. Əlizadə M.N., Musayev İ.K., Əliyev E.B. Müasir informasiya sistemlərinin idarə edilməsi, Bakı 2016, "MSV NƏŞR" nəşriyyatı, Dərslik, 7-31 s.
11. Kərimov S.Q. İnformasiya sistemləri. Bakı 2008. səh. 15-45
12. Qurbanov A., Məmmədov E., Hüseynova A. "Kompüter texnikası və proqramlaşdırma" Bakı 2010.
13. Heydərov H.M. İnformasiya cəmiyyətinin aktual problemləri. Polis Akademiyasının elmi xəbərləri jurnalı, №3 (27), 2020.
14. İnformasiya sistemləri və texnologiyaları // Elektron resurs // referat.ilkaddimlar.com/d_refe_infor_1775.doc
15. İnformasiya-kommunikasiya texnologiyaları // Elektron resurs // files.preslib.az/project/republic/az/azr3_5.pdf

GİRİŞ

İctimai qayda və əlaqələrin, habelə mütəşəkkilliyin təmin edilməsində idarəetmə bir fəaliyyət növü olmaq etibarını ilə çox qədim zamanlardan mövcuddur. Lakin əsrlər boyu idarəetmə prosesi sırf empirik xarakter daşımış və elmi əsaslara malik olmamışdır.

İdarəetmədə informasiyanın əhəmiyyəti olduqca böyükdür. İnformasiyasız idarəetməni təsəvvür etmək olmaz. İnformasiya idarəetmə prosesi üçün yeganə material rolunu oynayır. Bu materiallar nə qədər obyektiv, real olarsa idarəetmənin məhsuldarlığı və səmərəliliyi bir o qədər yüksək olur.

İdarəetmənin yenilənməsi, təkmilləşdirilməsi və müasir şərtlərə uyğunlaşdırılmasının əsasında kütləvi şəkildə müasir kompüter və telekommunikasiya texnikasından istifadə, yüksək effektivli informasiya-idarəetmə sistemlərinin formallasdırılması dayanır.

Əsasını kompüter texnikasının təşkil etdiyi müasir texnologiya idarəetmənin təşkilati strukturunda – onun kadr potensialında, sənədləmə sistemində, informasiyanın saxlanma, email və ötürülməsində kökündə dəyişiklik tələb edir. İdarəetmədə informasiya sistemlərindən istifadənin əsas əhəmiyyəti təşkilatın informasiya resurslarından istifadənin xeyli genişləndirilməsidir. Müasir dövrdə effektiv idarəetmə özündə idarəetmənin dəyərli resurslarının (insan, material və digər resursların) inkişafını tələb edir.

Deməli, idarəetmə fəaliyyətinin effektivliyinin artırılmasının əsas yollarından biri təşkilat fəaliyyətini bütünlükdə mükəmməlləşdirməkdir. İnkişafın daha effektiv üsulunun əsasında mürəkkəb proseslərin avtomatlaşdırılması dayanır. Lakin istehsal prosesinin ciddi sürətdə formallasdırılması (avtomatlaşdırılması) idarəetmədə olduğu kimi heç də asan deyil. İdarəetmənin avtomatlaşdırılması məsələlərinin həlli zamanı meydana çıxan çətinliklər, onun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İdarəetmə isə hər şeydən əvvəl yaradıcı fəaliyyətdir. Buna görə də, avtomatlaşdırmadan söhbət gedən zaman əsas yardımçı, tez-tez təkrarlanan əməliyyatların avtomatlaşdırılması zərurəti meydana gəlir.

Müasir zamanda kompüter texnologiyalarının sürətli inkişafı, texniki vasitələrin təkmilləşdirilməsi, prinsipcə yeni proqram məhsulların yaranması indiki zamanda idarəetmənin avtomatlaşdırılmasının üsullarının dəyişməsinə gətirdi.

İnformasiya texnologiyaları müasir insan cəmiyyətinə xidmət edən və idarəçilik fəaliyyətində maksimal səmərəlilik əldə etmək üçün ən mühüm vasitələrdən biridir. Müasir dövrü idarəetməni İnformasiya Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) tətbiqindən kənar təsəvvür etmək mümkün deyil.

Təşkilatın idarə edilməsi zamanı səmərəliliyin artırılmasında və əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsində İKT-in rolu və yeri danılmazdır.

Daxili işlər orqanlarının praktiki fəaliyyətində cinayətkarlıqla effektiv mübarizənin aparılması əməliyyat, istintaq və profilaktiki işlərin təşkil edilməsinin səviyyəsi ilə müəyyən edilir. Bu da öz növbəsində daxili işlər orqanlarının informasiya ilə təmin olunması istiqamətində aparılan işlərin keyfiyyətindən asılıdır. Cinayətlərin istintaqı, açılması və qarşısının alınmasında əsas səylər bilavasitə lazım olan informasiyanın əldə edilməsi ilə bağlıdır. Məhz bu funksiyaları daxili işlər orqanlarının böyük həcmli informasiyaları özündə saxlayan informasiya sistemləri təmin edir.

Lazımi informasiyaların əldə edilməsində daxili işlər orqanlarından başqa digər hüquq-mühafizə orqanları da maraqlıdırlar. Əgər bir neçə il öncə bu informasiyalardan əsasən daxili işlər nazirliyinin əməliyyat-axtarış işçiləri istifadə edirdilərsə, indiki dövrdə bu siyahıya vergi və gömrük xidmətlərini, maliyyə və kommersiya strukturlarını da aid etmək olar.

Cinayətkarlığın getdikcə daha çox mütəşəkkil xarakter və peşəkar istiqamət aldığı, cinayətlərin yeni-yeni növ və formalarının yarandığı, quldurluq, qəsdən adam öldürmə hallarının artdığı bir şəraitdə hüquq-mühafizə orqanlarının işinin, ekspert-kriminalistik tədqiqatlarının cinayətlərin istintaqı ilə bağlı hərəkətlərin optimal təşkili, planlaşdırılması və idarə olunması mexanizmlərinin elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətlərinə əsaslanan metod və üsullar əsasında qurulması, yeni baxışların və yanaşma tərzlərinin formalaşması və cinayətkarlıqla mübarizə təcrübəsində həyata keçirilməsi son dərəcə mühüm elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Kompüterlərin istintaq təcrübəsinə, ayrı-ayrı cinayətlərin təhqiqatı prosesinə tətbiqi müstəntiqlər, əməliyyat işçiləri və ekspert-kriminalistlər qarşısında böyük imkanlar açır. Hüquq-mühafizə orqanlarının istintaq, əməliyyat-axtarış və digər bölmələrinin işinin optimal təşkili, cinayətlərin açılması və istintaqını sürətləndirən amillərdən biri də bu işə kompüter texnikasının tətbiqi, bu sahədə məlumatlar bankları formasında məlumat-axtarış sistemlərinin yaradılmasıdır.

Daxili işlər orqanlarının fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi müasir informasiya texnikası və texnologiyasının istifadəsindən asılıdır. Bunun üçün daxili işlər orqanları aşağıdakı məsələləri həll etməlidir:

1. Kompüter texnikasının tətbiqi sahəsində mütəxəssislərin hazırlanması.
2. Avtomatlaşdırılmış informasiya-axtarış sistemlərinin tətbiq edilməsi.
3. Ümumi avtomatlaşdırılmış verilənlər bankının yaradılması.
4. Lokal, respublika daxili informasiya şəbəkələrinin yaradılması və beynəlxalq şəbəkəyə inteqrasiya.

5. DİO-nun bütün bölmələrinin kompüter texnikası ilə təmin edilməsi, avtomatlaşdırılmış işçi yerlərinin yaradılması.
6. DİO fəaliyyətinin bütün istiqamətləri üzrə olan kompüterlər üçün tətbiqi proqramların hazırlanması.
7. Ekspert sistemlərinin yaradılması və tətbiqi.

Bu məsələlərin həlli DİO-nun bütün bölmə və xidmətlərinin fəaliyyətini daha yüksək və keyfiyyətli səviyyəyə qaldıracaq. Bu prosesin müvəffəqiyyətlə yekunlaşması üçün vacib şərt hüquqşünaslara peşə fəaliyyətində informasiyalaşdırma imkanlarından istifadə vərdişlərini aşılamaqdır.

İnformasiya cəmiyyətinə və dünya birliyinə sürətli inteqrasiya dövründə təhsil alanların informasiya sistemləri menecmenti sahəsində yüksək nəzəri biliklərə yiyələnməsi ölkənin sosial-iqtisadi və informasiya kommunikasiya texnologiyaları sahəsində mövcud olan obyektiv prosesləri, qanunauyğunluqları, menecment sahəsində yeni istiqamətlərin mahiyyətini dərinlən öyrənməyə və zəruri tədbirlərin görülməsinə real kömək edir. Eyni zamanda təşkilatın səmərəli idarə edilməsi, yüksək texnologiyaların tətbiqi istiqamətində düzgün innovasiya siyasətinin reallaşdırılması, qloballaşan dünyada informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunması, informasiya sistemində idarəetmə və təşkilati strukturun formalaşdırılması, informasiya resurslarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi olduqca vacibdir və bunun həyata keçirilməsi kifayət qədər yüksək idarəetmə bacarığına malik mütəxəssislərin hazırlanmasını zəruri edir.

Bu istiqamətdə "DİO-da informasiyanın idarə edilməsi" fənninin əsas vəzifəsi təhsil alanlara informasiya sistemlərinin texnoloji mühitinin formalaşdırılması, informasiya sisteminin inkişafı və ona xidmət, informasiya sistemi mühitində planlaşdırma, informasiya sistemlərinin təşkilati strukturunun formalaşdırılması, innovasiya siyasətinin formalaşdırılması, informasiya texnologiyaları sahəsindəki personalın idarə edilməsi istiqamətlərində nəzəri bilikləri vermək, eyni zamanda təşkilatda informasiya texnologiyalarının səmərəliliyinin artırılmasını təmin edən sahələrin geniş mahiyyətini açmaqdan ibarətdir.

Bu mənada mühazirəmiz aktualığı ilə diqqəti cəlb edir.

Sual 1. DİO-da informasiyanın idarə edilməsi fənninin strukturu, predmeti, məqsəd və vəzifələri.

Müasir dövrdə cəmiyyətin ən əsas inkişaf istiqamətlərindən biri insan fəaliyyətinin bütün sahələrinin kompüterləşdirilməsi və informasiyalaşdırılmasıdır. İnsanın bütün həyatı bu və ya digər dərəcədə informasiyanın əldə edilməsi, toplanması və emal olunması ilə əlaqədardır. Kitab oxuyarkən, televizora baxarkən, danışarkən insan daima informasiya alır və emal edir.

Elm, texnika və yeni texnologiyaların sürətli inkişafı elektron texnikası əsri üçün xarakterikdir. Belə ki, kitab nəşrinin ixtirası ilə (XV əsrin ortaları) radioqəbuledicinin yaranmasını (1895-ci il) 440 il, radio ilə televiziya ixtiralarını təqribən 30 il, tranzistor və integral sxeminin ixtiralarını isə cəmi 5 il ayırır.

Elmi informasiyanın toplanması sahəsində onun həcmi XVII əsrdən başlayaraq təxminən hər 10-15 ildən bir iki dəfə artmışdır. Buna görə bəşəriyyət üçün ən vacib problemlərdən biri insan fəaliyyətin bütün sahələrində informasiya həcminin hədsiz axını olmuşdur.

*İnformasiya həcmnin və ona olan tələbatın artması informasiyanın emalı və avtomatlaşdırılması ilə əlaqədar olan **informasiyanın idarə edilməsi (informasiya menecmenti)** yaranmasına səbəb oldu.* Başqa sözlə desək **informasiyanın idarə edilməsi** informasiya proseslərinin və onların avtomatlaşdırılması yollarını öyrənən fənn kimi yaranmışdır.

İnformasiyanın emal edilməsi prosesinin avtomatlaşdırılması mümkünlüyündən sonra insanların informasiyaya münasibəti kökündən dəyişməyə və inkişaf etməyə başladı.

İnformasiyalaşdırma prosesi cəmiyyətin əksər sahələri ilə yanaşı, hüquq-mühafizə orqanlarının fəaliyyətindən də yan keçməmişdir. Kompüter hüquqşünasların əsas «əmək alətinə» çevrilmişdir. Aydın ki, hüquq-mühafizə fəaliyyəti ilə məşğul olan mütəxəssis müasir informasiya texnologiyaları üzrə biliklərə, informasiya mədəniyyətinə malik olmalı, informasiya texnologiyaları sahəsində fərdi kompüter qurğularının strukturunu və iş prinsiplərinin əsaslarını, informasiyanın toplanılması, emalı və saxlanılmasını prinsipləri bilməlidir.

Peşəkar hüquqşünas həm informasiyalaşdırılmış cəmiyyətin verdiyi imkanlara bələd olmalı, həm də onları səmərəli istifadə etməyi bacarmalıdır.

*Məhz bu baxımdan **DİO-da informasiyanın idarə edilməsi (İE) fənninin predmeti** informasiya sisteminin yaradılması, istismarı və inkişafından ibarətdir.*

İnformasiya ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir, hər bir insanın gündəlik həyatına daxil olur, onun davranış və şüuruna təsir edir. O insanların, sosial qrupların, siniflərin, millət və dövlətlərin ünsiyyətinə xidmət edir, insanlara elmi dünyagörüşü əldə etməyə, ictimai həyatın proseslərini anlamağa, mədəniyyət və təhsil səviyyəsini artırmağa, mənəvi prinsip və qanunlara riayət etməyə kömək edir. Strateji məhsul olan informasiya, idarəetmə fəaliyyətində böyük və əvəzolunmaz rol oynayır. Əslində informasiya

olmasa nə idarəetmənin, nə də ki, obyekt və sistemlərin məqsədyönlü fəaliyyəti haqqında heç bir söhbət ola bilməz.

Hazırda xüsusi daşıyıcılarda qeyd edilən, əhəmiyyətinə görə müxtəlif olan informasiya – yeni tipli milli sərvətə, yeni dövlətin informasiya ehtiyatına çevrilmişdir. Bütün zamanlarda informasiya alış-veriş obyektinə olduğuna görə, öz spesifik xüsusiyyətlərinə malikdir: informasiya mübadiləsi zamanı onun miqdarı artır. Amerikada deyirlər: "Əgər hərənizdə bir alma varsa və siz onları bir-biriniz ilə dəyişsəniz, sizin hərənizdə yenə də bir alma olacaqdır. Lakin hərənizdə bir ideya varsa və siz onların mübadiləsini aparsanız hərənizdə iki ideya olacaq". İnsanların ünsiyyəti, bir-birinin məlumatlandırılması, onları yaxın edir, intellektual potensialını artırır. *İnformasiya ehtiyatlarının bir unikal xüsusiyyəti də var – intensiv istifadədən onlar tükənmir. Bundan əlavə tətbiq prosesində onlar daim inkişaf edir, təkmilləşir, səhvlərin düzəlişi aparılır və parametrləri dəqiqləşdirilir.*

DİO-da informasiyanın idarə edilməsi – informasiya təminatı, onun emalı və bu proseslərin avtomatlaşdırılması ilə bağlı olan idarəetmə problemlərinin həllinə yönələn fəaliyyətdir. İnformasiya proseslərinin xeyli hissəsini informasiyanın toplanması, emalı, saxlanması, axtarışı və yayılması üzrə elmi-informasiya fəaliyyəti təşkil edir.

İnformasiyanın idarə edilməsi – idarəetmənin müxtəlif sahələrində və səviyyələrində informasiya sistemlərinin idarə olunması ilə əlaqəli olan məsələləri həll edir.

İnformasiyanın idarə edilməsi – informasiya resurslarının yaradılması və istifadəsi sahəsində informasiyanın idarə edilməsi problemlərinin bütün aspektlərini əhatə edir.

Cəmiyyətin bütün sahələrinin inkişafı informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının geniş istifadə olunmasından asılıdır. Ona görə də **DİO-da informasiyanın idarə edilməsində məqsəd** informasiya sisteminin və texnologiyalarının istifadəsi əsasında xidməti fəaliyyətinin effektivliyinin artırılması, təhsilalanları ən müasir informasiya texnologiyalarının imkanları və tətbiq dairələri ilə tanış etmək, onlara bu texnologiyalardan istifadə sahəsində vərdişlər aşılamaqdır.

DİO-da informasiyanın idarə edilməsinin əsas məqsədi DİO-nun əsas fəaliyyətinin informasiya ilə dəstəklənməsidir.

DİO-da informasiyanın idarə edilməsinin vəzifələri:

- Təhsil alanların informasiya sistemlərinin idarə edilməsi sahəsində yüksək nəzəri biliklərə yiyələnməsi;
- DİO fəaliyyətində İKT-nin tətbiqinə dair mövcud olan yeniliklərin, idarəetmənin avtomatlaşdırılması sahəsindəki proseslərin mənimsənilməsi;
- Xidməti fəaliyyətin səmərəli idarə edilməsi və yüksək texnologiyaların tətbiqi istiqamətində zəruri biliklərin əldə olunması;
- İnformasiya resurslarının səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və yüksək idarəetmə bacarığına malik mütəxəssislərin hazırlanması.

DİO-da informasiyanın idarə edilməsinin əsas istiqamətlərinə informasiya sistemlərinin idarə edilməsi və onların strateji inkişafı daxildir.

İnformasiyanın idarə edilməsinin vəzifələrinə informasiya sisteminin texnoloji mühitin formalaşması, inkişafı və fəaliyyətinin təşkili, eləcə də informasiya resurslarının formalaşdırılması və onların mühafizəsinin təmini daxildir.

İnformasiyanın idarə edilməsi, kompüter informasiya sistemləri bazasında idarəçilik proseslərinin informasiya ilə təmin olunma metodologiyalarının yaradılması ilə məşğul olan fundamental bir elmdir.

Tətbiqi fənn kimi ***İnformasiyanın idarə edilməsi*** aşağıdakı sahələri öyrənir:

- informasiya proseslərində qanunauyğunluqların öyrənilməsi (informasiyanın yığılması, emalı və ötürülməsi);
- kommunikasiya modullarının xidməti fəaliyyətin müxtəlif sahələrinə inteqrasiyası;
- konkret sahələrdə informasiya sistemləri və texnologiyalarının yaradılması.

İnformasiya, onun kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikası

İdarəetmə elminin ən mühüm anlayışlarından biri də informasiyadır. Bu anlayış latın sözü olub baş vermiş hadisə və ya fakt haqqında məlumat mənasını verir. İnformasiya dedikdə toplanma, qeydiyyat, saxlanma və s. obyektə ola bilən faydalı məlumatlar toplusu başa düşülür.

İnformasiya anlayışının ən mühüm alt anlayışlarından biri də informasiya sistemləridir. Kompüterlərin və digər əlaqə vasitələrinin istifadə olunmasına əsaslanan yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı olaraq bu anlayış (informasiya sistemi anlayışı) geniş istifadə olunur. Ümumi halda sistem anlayışı qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün vahid bir tam kimi fəaliyyət göstərən, qarşılıqlı əlaqədə olan elementlər kompleksini özündə birləşdirir. Sistemin struktur, element funksiyası və elementin və sistemin özünün girişi və çıxışı kimi komponentləri var. Bundan başqa hər bir sistemin alt sistemə bölünmək imkanı da var. Bu xüsusiyyəti onun analizini, yaradılmasını və istifadəsini asanlaşdırır.

İnformasiya sistemləri tətbiq sahəsinə aid informasiyaların toplanmasını, saxlanmasını, emalını və istifadəçilərə çatdırılmasını təmin edən texniki, proqram, linqvistik və metodoloji vasitələr kompleksidir. Bu sistem müxtəlif istifadəçilərin müəyyən mövzu sahəsi çərçivəsində informasiyaya olan tələbatının ödəyir. Onun yaranmasının səbəbi də budur.

İnsanların tələbatlarının ödənilməsində iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi tətbiq sahəsinin sərhədlərinin təyin olunması və informasiya modelinin tam əhatəli və dəqiq əks etdirilməsi, ikicisi istifadəçilərin sorğularına tam və dəqiq cavab verə bilən informasiya sisteminin yaradılmasıdır. Birinci halda baxılan tətbiq sahəsi çərçivəsində informasiya sisteminin istifadəçiləri lazımi

informasiyayla təmin edilməli, ikinci halda isə sorğuların tipləri və növləri təhlil edilməli, sorğuların tələblərinə uyğun və əlverişli şəkildə cavab verilməlidir.

Bu sistem həm ayrılıqda, həm də hər hansı avtomatlaşdırılmış sistemin tərkibində layihə edilə bilər. Birinci halda o, informasiya-sorğu sistemi kimi, əsasən, ayrı-ayrı şəxslərin və ya kollektivlərin informasiya tələblərini ödəmək üçün istifadə olunur. İkinci halda isə informasiya sistemi istifadəçilərə informasiya-arayış xidməti göstərməklə yanaşı, həm də avtomatlaşdırılmış sistemin informasiya təminatı alt sistemi rolunu oynayır.

İnformasiya sistemləri konkret hər hansı bir obyekt üçün yaradılır. İnformasiya sistemləri bir çox cəhətlərinə görə qruplaşdırılır.

Avtomatlaşdırma dərəcəsinə görə informasiya sistemləri əllə işləyən (mexaniki), avtomatlaşdırılmış və avtomatik olmaqla üç qrupa bölünür. Mexaniki olduqda bütün əməliyyatlar insanlar tərəfindən, avtomatlaşdırılmış olduqda insan və kompüterlər tərəfindən, avtomatik olduqda isə texniki vasitələrin köməyi ilə avtomatik olaraq yerinə yetirilir.

İnformasiya sistemlərini tətbiq sahəsinə görə də təsnifləşdirirlər. Bu cəhətinə görə informasiya sistemləri bir neçə sinifə bölünür: elmi tədqiqatlar, avtomatlaşdırılmış layihələndirmə, texnoloji proseslərin idarə olunması, təşkilati idarəetmə və s.

Tətbiq sahəsindən asılı olmayaraq bütün informasiya sistemləri eyni komponent toplusundan ibarətdir. Bunlar funksional komponentlər, verilənlərin emalı sistemi komponenti və təşkilati komponentlərdir. Bu komponentlərin hər biri informasiya sisteminin ayrı-ayrı tapşırıqlarını (idarəetmə funksiyasını, verilənlərin emalının tipik əməllərinin reallaşdırılmasını, informasiya üzərində müxtəli əməllər və s.) yerinə yetirir.

İnformasiya sistemi idarəetmə funksiyasını reallaşdırılmasına xidmət edir. Bunun üçün o, müxtəlif dərəcəli işçiləri idarə olunacaq obyekt haqqında informasiya ilə təmin edir, toplayır, çevirir, ötürür və emal edir.

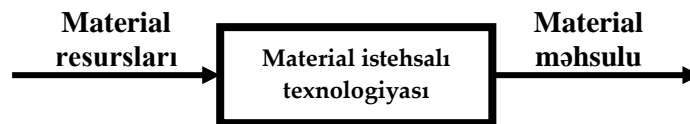
Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək informasiya sistemində aşağıdakı tərif vermək olar.

“İnformasiya sistemi idarəetmə funksiyasını reallaşdırmaq məqsədi üçün müxtəlif rütbəli istifadəçiləri (işçiləri) idarə olunan informasiya ilə təmin edən, toplayan, ötürən və emal edən kommunikasiya sistemidir”.

Sual 2. İdarəetmədə informasiya texnologiyaları və sistemləri.

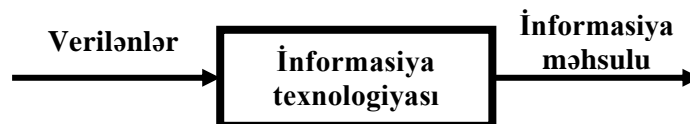
Texnologiya sözü yunanca «techne» (ustalıq, bacanq) və «logos» (öyrənmə, idrak) sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır və istehsal proseslərinin yerinə yetirilməsi üçün üsullar və vasitələr haqqında biliklər toplusunu və həmin proseslərin özlərini ifadə edir.

Material istehsalı texnologiyasında materialın ilkin vəziyyəti dəyişdirilməklə material məhsulu alınır (şəkil 1.1)

Səkil 1.1

Neft, qaz, faydalı qazıntılar və s. tipli material resursları ilə yanaşı informasiya da cəmiyyətin vacib resurslarından biridir. Odur ki, informasiyanın emalı prosesini də material resurslarının emalı prosesinə analoji olaraq informasiya texnologiyası adlandırırlar (şəkil 1.2).

Səkil 1.2

Beləliklə, informasiya texnologiyası – verilənlərin toplanması, ötürülməsi və emalı üçün metod və vasitələrdən istifadə etməklə tədqiq olunan obyektin, prosesin, hadisənin vəziyyəti haqqında informasiyanın (informasiya məhsulunun) alınması prosesidir.

Material istehsalı texnologiyasında məqsəd insanın və ya sistemin tələblərinə cavab verən məhsulun istehsalıdır. İnformasiya texnologiyasında isə məqsəd insan tərəfindən analiz edilmək və onun əsasında qərar qəbul etmək üçün informasiya istehsalıdır.

Məlumdur ki, eyni material resurslarına müxtəlif texnologiyaları tətbiq etməklə müxtəlif məlumat və məhsul almaq olar. Bu deyilən informasiyanın emalı texnologiyasına da aiddir.

Müqayisə üçün cədvəl 1.1-də bu iki texnologiyanın əsas komponentləri verilmişdir.

Cədvəl 1.1

Material və informasiya texnologiyalarının əsas komponentləri

	Material texnologiyası	İnformasiya texnologiyası
1	Xammalın və materialların yığılması və ya hazırlanması	Verilənlərin və ya ilkin informasiyanın toplanması
2	Material məhsulun istehsalı	Verilənlərin emalı və nəticəvi informasiyanın alınması
3	İstehsal məhsullarının istehlakçıya çatdırılması	Nəticəvi informasiyanın istifadəçilərə çatdırılması

Cəmiyyətin informasiya resurslarından istifadə etməsi prosesinin vacib tərkib hissəsi informasiya texnologiyası hesab olunur. İnformasiya texnologiyası elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, informasiya emalı üçün yeni texniki vasitələrin yaradılması ilə təyin olunan bir neçə təkamül mərhələsi keçmişdir. Müasir cəmiyyətdə informasiya emalı texnologiyasının əsas texniki vasitəsi texnoloji proseslərin işlənilib hazırlanması və istifadə olunması konsepsiyasına, həmçinin nəticəvi informasiyanın keyfiyyətinə ciddi təsir etmiş fərdi kompyuter hesab olunur. Fərdi kompyuterin informasiya mühitində tətbiqi və telekommunikasiya vasitələrindən istifadə olunması informasiya texnologiyasının inkişafını müasir mərhələyə çatdırdı. Bununla da «informasiya texnologiyası» söz birləşməsinə «müasir» sözü əlavə olundu: müasir informasiya texnologiyası.

Müasir sözü bu texnologiyanın təkamüllüyünü yox, müasirliyini, yeniliyini göstərir. Onun tətbiqi o mənada yenilik aktı hesab olunur ki, o, təşkilatların fəaliyyət növlərinin məzmununu əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmiş olsun. Müasir informasiya texnologiyası anlayışına həmçinin informasiyanın müxtəlif vasitələrlə ötürülməsini təmin edən kommunikasiya texnologiyaları da daxil edilir. Cədvəl 1.2-də informasiya texnologiyasının əsas xüsusiyyətləri verilmişdir.

Cədvəl 1.2

İnformasiya texnologiyasının əsas xüsusiyyətləri

Metodologiya	Əsas əlamət	Nəticə
İnformasiyanın emalı və ötürülməsi üçün yeni vasitələr	İdarəetmə texnologiyasına qoşulmaq	Müasir kommunikasiya texnologiyası
Bütöv texnoloji sistemlər	Mütəxəssislərin funksiyalarının inteqrasiyası	İnformasiya emalının yeni texnologiyası
İnformasiyanın hazırlanması, ötürülməsi, saxlanması və əks edilməsinin məqsədyönlü təşkili	Sosial mühitin qanunauyğunluqlarının nəzərə alınması	İdarəetmə üçün qərarların qəbulunun yeni texnologiyası

Material istehsalı texnologiyası müxtəlif texniki vasitələrlə reallaşır. Analoji olaraq informasiya texnologiyası üçün də texniki vasitələr mövcuddur. İnformasiya istehsalının texniki vasitələrinə onun aparat, proqram və riyazi təminatını yerinə yetirən vasitələr daxildir. Bu vasitələrin köməyi ilə ilkin informasiya emal edilərək yeni keyfiyyətli informasiyaya çevrilir.

Bu vasitələrin içərisində proqram vasitələrinin xüsusi yeri var. Həmin vasitələrə başqa sözlə informasiya texnologiyasının proqram alətləri (instrumentarisi) deyilir. Proqram alətləri istifadəçi tərəfindən qoyulan məqsədə nail olmaqdan ötrü müəyyən tip kompyuter üçün bir və ya qarşılıqlı əlaqəli bir neçə proqram məhsulundan ibarətdir. Alətlər kimi fərdi kompyuterlər üçün geniş yayılmış aşağıdakı proqram məhsullarından istifadə edilə bilər: mətn prosessorları və ya redaktorları, stolüstü nəşriyyat sistemləri, elektron cədvəllər, qrafik redaktorlar, verilənlər bazalarının idarəetmə sistemləri, elektron yazı kitabçaları, funksional təyinatlı (maliyyə, mühasibat, nəzarət və s.) informasiya sistemləri, İnternet bələdçiləri, ekspert sistemləri və s.

İnformasiya texnologiyası onun üçün əsas mühit olan informasiya sistemləri ilə sıx bağlıdır. İlk baxışdan onların bir-birinə çox oxşarlığı təəssüratı yaranır, əslində isə bu belə deyildir.

İnformasiya texnologiyası verilənlər üzərində əməliyyatların aparılması üçün dəqiq reqlamentlənmiş qaydalardan ibarət olan prosesdir. İnformasiya texnologiyasının əsas məqsədi ilkin informasiyanın məqsədyönlü emalı nəticəsində istifadəçi üçün lazımi informasiyanı almaqdır.

İnformasiya sistemi kompyuterlərdən, kompyuter şəbəkələrindən, proqram məhsullarından, verilənlər bazalarından, insanlar-dan, müxtəlif növ rabitə vasitələrindən və s. ibarət olan mühitdir. İnformasiya sistemi, «insan-kompyuter» tipli informasiya emalı sistemidir və burada əsas məqsəd informasiyanın saxlanması, sorğulara görə axtarışı və seçilən informasiyam lazımi formaya salıb istifadəçiyə çatdırılmasıdır.

İnformasiya sisteminin funksiyalarının reallaşdırılması ona yönəlmiş informasiya texnologiyasını bilmədən mümkün deyil. İnformasiya texnologiyası isə informasiya sistemindən kənar olaraq reallaşdırıla bilər.

Beləliklə, informasiya texnologiyası informasiya cəmiyyətində informasiyanın çevrilmə prosesləri haqqında müasir təsəvvürü ifadə edən daha geniş anlayışdır. İnformasiya sisteminin uğurla qurulmasının və fəaliyyətinin təminatı isə informasiya və idarəetmə texnologiyalarından birgə və bacarıqla istifadə olunmasıdır.

Material istehsalı sahəsində istifadə olunan norma, texnoloji proses, texnoloji əməliyyat və s. kimi anlayışlardan informasiya texnologiyasında da istifadə oluna bilər. Hər bir texnologiyada bu anlayışları müəyyənləşdirməkdən əvvəl məqsədi təyin etmək lazımdır. Sonra isə qoyulan məqsədə çatmaq üçün görüləsi işlərin hamısını strukturlaşdırmağa cəhd etmək və lazımi proqram alətlərini seçmək lazımdır.

İnformasiya texnologiyasının inkişaf mərhələləri.

Kompyuter əsasında reallaşan informasiya texnologiyasının inkişafına bir neçə baxış mövcuddur. Bu baxışlar müxtəlif bölgü əlamətləri ilə təyin edilir. Aşağıda nəzərdən keçirilən baxışlar üçün ümumi cəhət ondan ibarətdir ki, fərdi kompyuterlərin yaranması ilə informasiya texnologiyasının inkişafında yeni mərhələ başlandı və insanın həm peşə fəaliyyətində, həm də məişətdə informasiya tələbatını ödəmək mümkün oldu.

İnformasiya texnologiyasını aşağıda göstərilən əlamətlərə görə mərhələlərə bölünür. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən mərhələlər müəyyən mənada şərti xarakter daşıyır.

İnformasiya emalı proseslərinin və məsələlərinin növlərinə görə mərhələləri:

1-ci mərhələ (1960-1970-ci illər) – hesablama mərkəzində kollektiv istifadə rejimində verilənlərin emalı. İnformasiya texnologiyasının inkişafının əsas istiqamətini insanın yerinə yetirdiyi əsasən hesablama tipli mürəkkəb əməliyyatların avtomatlaşdırılması təşkil edirdi.

2-ci mərhələ (1980-ci illərdən sonra) – strateji məsələlərin həllinə yönəlmiş informasiya texnologiyasının yaradılması.

Cəmiyyətin informasiyalaşması istiqamətində duran problemlərə görə informasiya texnologiyalarının mərhələləri:

1-ci mərhələ (60-cı illərin sona qədər) – məhdud imkanlı aparat vasitələri şəraitində böyük həcmli verilənlərin emalı problemi ilə xarakterizə olunur.

2-ci mərhələ (70-ci illərin sonuna qədər) – III nəsil kompyuterlərin geniş yayılması ilə əlaqələndirilir. Bu mərhələnin problemi proqram təminatının aparat vasitələrinin inkişafından geri qalması idi.

3-cü mərhələ (80-ci illərin əvvəlindən) – kompyuter qeyri-peşəkar istifadəçilərin alətinə, informasiya sistemləri isə qərar qəbuletmənin təminatı vasitəsinə çevrilir. Bu mərhələnin əsas problemi istifadəçilərin tələbatını maksimum ödəmək və kompyuter mühiti ilə işləmək üçün əlverişli interfeys yaratmaqdan ibarət idi.

4-cü mərhələ (90-ci illərin əvvəlindən) – təşkilatlar arası əlaqələrin və informasiya sistemlərinin müasir texnologiyasının yaradılması. Bu mərhələnin çoxsaylı problemləri mövcuddur. Onlardan əsasları aşağıdakılardır:

- kompyuter əlaqələri üçün razılaşmaların, standartların və protokolların hazırlanması;

- strateji informasiyaya müraciətin təşkili;

- informasiyanın mühafizəsinin və təhlükəsizliyinin təşkili.

Kompyuter texnologiyasının verdiyi faydaya görə:

1-ci mərhələ (60-cı illərin əvvəlindən) – hesablama mərkəzlərinin resurslarından kollektiv şəkildə istifadə etməklə mürəkkəb əməliyyatların yerinə yetirilməsi üçün informasiyanın səmərəli emalı ilə səciyyələnir. Bu mərhələdə əsas problem psixoloji problem idi. Informasiya sistemlərinin istifadəçiləri ilə onları hazırlayanlar arasında qarşılıqla əlaqələr zəif idi. Bunun da nəticəsində elə sistemlər qurulurdu ki, istifadəçi onları başa düşmürdü və ona görə də geniş imkanlarına baxmayaraq, onlardan tam istifadə olunmurdu.

2-ci mərhələ (80-ci illərin əvvəlindən) – fərdi kompyuterlərin yaranması ilə bağlıdır. Informasiya sistemlərinin qurulmasına yanaşma dəyişdi – onlar fərdi istifadəçilər tərəfində qərarların qəbulunun təminatına istiqamətləndilər. Sistemin hazırlanmasında istifadəçinin marağı artır, layihəçi ilə əlaqə yaradılır və hər iki tərəfin ş verilir. Bu mərhələdə verilənləri həm mərkəzləşdirilmiş, həm də mərkəzləşdirilməmiş emalından istifadə olunur. Sonuncu halda istifadəçilər iş yerlərində lokal bazalarla işləmək və lokal məsələləri həll etmək imkanını əldə edirlər.

3-cü mərhələ (90-cı illərin əvvəlindən) – idarəetmədə strateji üstünlüyün analizi ilə bağlıdır və paylanmış informasiya emalının telekommunikasiya texnologiyalarına əsaslanır. Informasiya sistemləri tək-cə verilənlərin emalı səmərəliliyini artırmaq üçün deyil, həm də idarəetmə heyətinə kömək etmək üçün istifadə olunurlar. Informasiya texnologiyaları rəqabətə davam gətirməkdə və üstünlük qazanmaqda təşkilatlara kömək edirlər.

Texnologiya alətlərinin növlərinə görə mərhələləri:

1-ci mərhələ (XIX əsrin ikinci yarısına qədər) - «əl» texnologiyası. Alətlər kimi qələm, kağız, mürəkkəb, kitab istifadə olunurdu. Kommunikasiya əl üsulu ilə poçt və ya kuryer vasitəsilə məktubların, paketlərin, depeşlərin (təcili diplomatik məlumatların) göndərilməsi ilə həyata keçirilirdi. Texnologiyanın əsas məqsədi informasiyanı lazımi formada təsvir etmək idi.

2-ci mərhələ (XIX əsrin sonundan başlayaraq)- «mexaniki» texnologiya. Alətlər kimi çap maşını, telefon, diktofon, daha təkmil vasitələrlə təmin olunmuş poçt istifadə olunurdu. Texnologiyanın əsas məqsədi informasiyanı lazımi formada daha əlverişli vasitələrlə istifadəçilərə çatdırmaq idi.

3-cü mərhələ (XX əsrin 60-cı illərinə qədər) - «elektrik» texnologiyası. Alətlər kimi böyük kompyuterlər, elektrik çap maşınları, kseroks, portativ diktofonlar istifadə olunurdu. Bu mərhələdə texnologiyanın məqsədi də dəyişdi.

Əsas diqqət informasiyanın təsvir formasından məzmunun formalaşmasına yönəldi.

4-cü mərhələ (70-ci illərin əvvəlindən) — «elektron» texnologiyası. Əsas alətlər kimi geniş spektrli baza və xüsusi proqram kompleksləri ilə təchiz olunmuş böyük kompyuterlər və onların əsasında qurulmuş avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemləri və informasiya-axtarış sistemləri istifadə olunurdu. Texnologiyanın ağırlıq mərkəzi ictimai həyatın müxtəlif sahələrinin idarəetmə mühitləri üçün məzmunlu informasiyanın formalaşmasına və analitik işin təşkilinə daha çox istiqamətləndi. Bir sıra obyektiv və subyektiv faktorlar informasiya texnologiyasının yeni konsepsiyasının qarşısında qoyulan məsələlərin həllinə imkan vermədi. Lakin məzmunlu idarəetmə informasiyasının formalaşmasında təcrübə qazanıldı və texnologiyanın yeni mərhələsinə keçid üçün professional, psixoloji və sosial baza yaradıldı.

5-ci mərhələ (90-cı ildən başlayaraq)- «yeni» informasiya texnologiyası. Əsas alətlər kimi müxtəlif təyinatlı geniş çeşidli proqram məhsulları ilə təmin edilmiş fərdi kompyuterlərdən istifadə olunur. Bu mərhələdə mütəxəssislər tərəfindən qərar qəbuletmənin təminatı sistemlərinin qurulması ilə avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin fərdiləşməsi prosesi baş verir. Bu cür sistemlər idarəetmənin müxtəlif səviyyələri üçün məzmunlu analiz və intellekt elementlərinə malik olub, fərdi kompyuterlərdə reallaşdırılır və telekommunikasiyadan istifadə edirlər. Mikroprosessor bazasına keçidlə əlaqədar olaraq, məişət, mədəniyyət və digər təyinatlı texniki vasitələr də əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilir. Müxtəlif sahələrdə lokal və global kompyuter şəbəkələrindən, o cümlədən, İnternet şəbəkəsindən geniş istifadə olunur.

İnformasiya texnologiyasının növləri. Mövcud olan informasiya texnologiyalarını 2 növə ayırmaq olar:

- 1) verilənlərin emalı texnologiyası;
- 2) idarəetmənin informasiya təminatı texnologiyası.

Hər bir konkret texnologiya bu növlərdən birinə və ya hər ikisinə aid edilə bilər.

Verilənlərin emalı texnologiyası lazımi ilkin verilənlərə malik olan, emal üçün alqoritmlər və digər standart proseduraları olan yaxşı strukturlaşdırılmış məsələlərin həlli üçün nəzərdə tutulur. Bu texnologiyadan elm, təhsil, istehsalat və digər sahələrdə təkrarlanmalarla yerinə yetirilən mürəkkəb əməliyyatların avtomatlaşdırılması məqsədilə heyətin əməli fəaliyyəti səviyyəsində istifadə edilir. Bu səviyyədə informasiya texnologiyalarının və sistemlərinin tətbiqi idarə heyətinin əmək məhsuldarlığını artırır, onu atil əməliyyatlardan azad edir və bəzi hallarda işçilərin sayını azaldır.

Əməli fəaliyyət səviyyəsində aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- təşkilatın yerinə yetirdiyi əməliyyatlar haqqında verilənlərin emalı;
- təşkilatdakı işlərin vəziyyəti haqqında vaxtaşırı nəzarət hesabatlarının hazırlanması;
- bütün mümkün olan cari sorğulara cavab almaq və onları kağız sənədlər və ya hesabatlar formasında tərtib etmək.

Bu texnologiyayı fərqləndirən xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

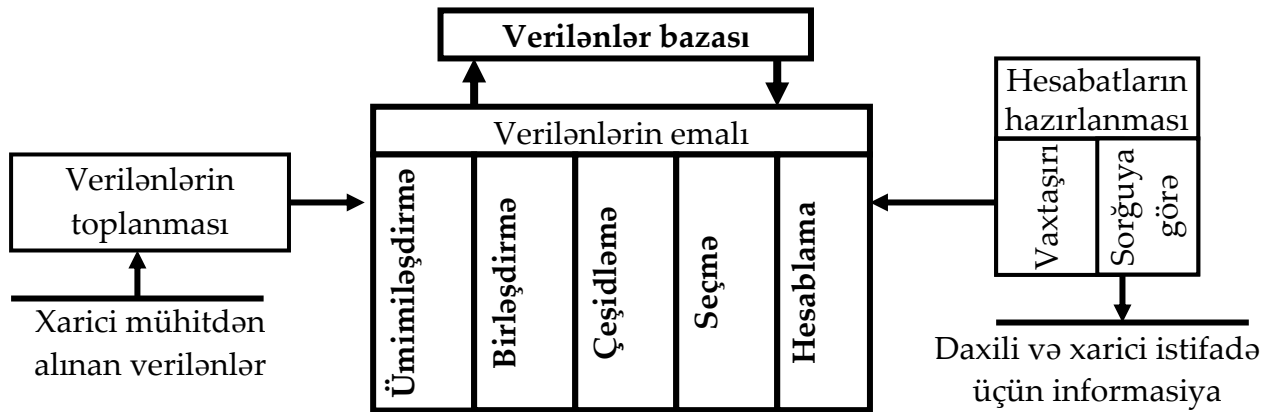
- verilənlərin emalı üzrə təşkilata lazım olan məsələlərin həlli. Qanuna görə hər bir təşkilat özünün fəaliyyəti haqqında verilənlərə malik olmalı və onları saxlamalıdır. Həmin verilənlərdən təşkilatın informasiya dəstəklənməsi vasitəsi

kimi istifadə olunur. Odur ki, müasir şəraitdə hər bir təşkilatda verilənlərin emalı sistemi olmalı və uyğun informasiya texnologiyası işlənilib hazırlanmalıdır;

- alqoritmləşdirilə bilən yaxşı strukturlaşdırılmış məsələlərin həlli;
- emalın standart proseduralarının yerinə yetirilməsi. Mövcud standartlar verilənlərin emalının tipik proseduralarını təyin edir və bütün təşkilatlardan onlara riayət edilməsini tələb edir;
- işlərin əsas hissəsinin insanın minimal iştirakı ilə avtomatlaşdırılmış rejimdə yerinə yetirilməsi;
- detallaşdırılmış verilənlərdən istifadə edilməsi. Təşkilatın fəaliyyəti haqqında yazılar təftiş aparmağa imkan verən təşkilati xarakterli olmalıdır. Yoxlama prosesində təşkilatın fəaliyyəti yoxlanma dövrünün əvvəlindən sonuna və sonundan əvvəlinə qədər təftiş olunur;
- hadisələrin xronologiyasına üstünlük verilir;
- problemlərin həllinə digər səviyyələrdən mütəxəssislərin cəlb edilməsinə az ehtiyac olur.

Verilənlərin emalı texnologiyasının əsas komponentlərini qısaca nəzərdən keçirək.

Verilənlərin toplanması. Təşkilatın fəaliyyəti (xidmət göstərilməsi)

Verilənlərin emalı texnologiyasının əsas komponentləri

ərəfəsində onun hər bir əməliyyatı uyğun verilənlərin qeydiyyatı ilə müşayiət olunur. Xarici mühitlə (sifarişçilərlə, kənar təşkilatlarla və s.) aparılan əməliyyatlar da bu sıraya daxildir.

Verilənlərin emalı. Daxil olunan verilənlərdən təşkilatın fəaliyyətini əks etdirən informasiya almaq üçün aşağıdakı tipik əməliyyatlardan istifadə olunur:

- **ümumiləşdirmə və ya qruplaşdırma.** Verilənlər, onların aid olduğu obyektlərə (idarələrə, şöbə və bölmələrə) görə qruplara ayrılır;

- **birləşdirmə.** Obyektin oxşar xassələrini əks etdirən verilənlər bir yere yığılır;

- **çəşidləmə (nizamlama).** Verilənlərin müəyyən əlamətə görə sıraya düzülməsi (məsələn, simvol qiymətlərin əlifba, ədədi qiymətlərin azalına və ya artma qaydası ilə düzülməsi);

- **seçmə.** Müəyyən əlamətlərə görə verilənlərin seçilməsi;

- **hesablama.** Verilənlərin cəmlənməsi, hasil və ya müəyyən üsul və ya düsturla onlar üzərində hesab və ya məntiq əməliyyatlarının aparılması.

Verilənlərin saxlanması. Əməli fəaliyyət səviyyəsində toplanan və emal olunan bir çox verilənləri sonrakı istifadələr üçün bu və ya digər səviyyədə saxlamaq lazım gəlir. Bu məqsədlə verilənlər bazası yaradılır.

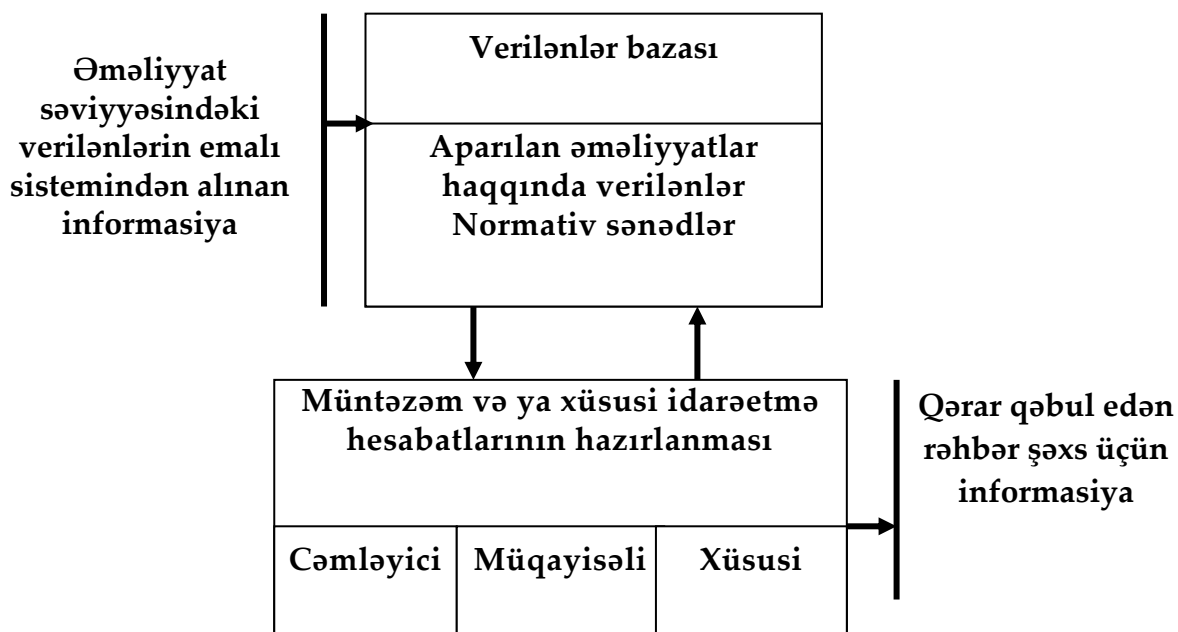
Hesabatların (sənədlərin) hazırlanması. Verilənlərin emalı texnologiyasında son məhsul kimi təşkilatın rəhbərliyi, işçiləri və həmçinin xarici təşkilatlar üçün hesabatlar və ya sənədlər hazırlanır. Sənədlər həm vaxtaşırı, həm ayın, kvartalın və ilin sonunda, həm də təşkilatın apardığı əməliyyatlarla əlaqədar olaraq sorğulara görə hazırlana bilər.

İdarəetmənin informasiya təminatı texnologiyası. İdarəetmənin informasiya təminatı texnologiyasının əsas məqsədi təşkilatın qərarqəbuletmə ilə bağlı olan bütün həmkarlarının informasiya tələbatını ödəməkdir. Həmin texnologiya idarəetmənin istənilən səviyyəsində faydalı ola bilər.

Bu texnologiya idarəetmənin informasiya sistemi mühitində işləməyi nəzərdə tutur və həll olunan məsələlərin zəif strukturlaşması hallarında istifadə olunur. İdarəetmənin informasiya sistemi təşkilatın müxtəlif funksional bölmələrinin və ya idarəetmə səviyyələrinin oxşar informasiya tələbatlarını ödəmək üçün daha əlverişlidir. İnformasiya sisteminin təqdim etdiyi informasiya təşkilatın keçmiş, bu günü və ehtimal olunan gələcəyi haqqında məlumat ola bilər. Həmin informasiya müntəzəm və ya xüsusi idarəetmə hesabatları şəklində verilə bilər.

Təşkilatın fəaliyyətinə nəzarət səviyyəsində qərarların qəbul edilməsi üçün informasiya ümumiləşdirilmiş şəkildə verilməlidir ki, verilənlərin dəyişmə meylini pozmadan kənara çıxmaların səbəblərini və qəbul olunan qərarları izləmək mümkün olsun. Bu mərhələdə verilənlərin emalı üzrə aşağıdakı məsələlər həll olunur:

- idarə olunan obyektin planlaşdırılmış vəziyyətinin qiymətləndirilməsi;
- planlaşdırılmış vəziyyətdən kənara çıxmaların qiymətləndirilməsi;
- kənara çıxmaların səbəblərinin aşkarlanması;
- mümkün qərarların səbəblərinin aşkarlanması;
- mümkün qərarların və hərəkətlərin qiymətləndirilməsi.

İdarəetmənin informasiya təminatı texnologiyasının əsas komponentləri

Giriş informasiyası əməliyyat səviyyəsindəki verilənlərin emalı sistemindən daxil olur. Çıxış informasiyası qərar qəbul etmək üçün əlverişli formada təsvir olunan (qrafik, cədvəl, mətn və s.) hesabatlardır.

Uyğun proqram təminatı vasitəsilə verilənlər bazasından götürülən verilənlər müntəzəm və (və ya) xüsusi hesablara çevrilir və qərar qəbul edən mütəxəssislərə çatdırılır. Göstərilən informasiyanın alınması üçün verilənlər bazası iki cür verilənlərdən ibarət olmalıdır:

1) təşkilatın apardığı əməliyyatların qiymətləndirilməsi əsasında toplanan verilənlər;

2) idarəetmə obyektinin (təşkilatın və ya onun funksional bölmələrinin) planlaşdırılmış vəziyyətini təyin edən əmlər, göstərişlər, kollegiya qərarları, planlar və digər normativ sənədlər.

İnformasiya sistemləri.

Sistem dedikdə müəyyən məqsədə nail olmaq üçün bir-biri ilə əlaqələndirilmiş müxtəlif elementlərdən ibarət obyekt başa düşülür və həmin obyektə vahid tam kimi baxılır. Sistem bir-birindən həm onların qarşısında qoyulan məqsədlərə, həm də tərkiblərinə görə fərqlənir. Cədvəl 1.3-də müxtəlif elementlərdən ibarət olan və müxtəlif məqsədləri reallaşdırən sistemlərə dair misallar göstərilmişdir.

Cədvəl 1.3.

Sistem	Sistemin elementləri	Sistemin əsas məqsədi
Təşkilat	İnsanlar, avadanlıq, materiallar, binalar və s.	Məhsul istehsalı
Kompüter	Elektron və elektromexaniki elementlər, əlaqə xətləri və s.	Verilənlərin emalı
Telekommunikasiya sistemi	Komputerlər, modemlər, rabitə kanalları, şəbəkə proqram təminatı və s.	İnformasiyanın ötürülməsi
İnformasiya sistemi	Kompüterlər, kompüter şəbəkələri, insanlar, informasiya, proqram və linq-vistik təminatı	Professional informasiyanın istehsalı

«Sistem» anlayışı ən çox texniki vasitələrin və proqramların toplusu mənasında işlədilir. Məsələn, müəyyən sifə aid məsələləri həll edən proqramlar və onlarla işləmək üçün sənədlər toplusuna sistem kimi baxılır.

«Sistem» sözünə «informasiya» sözünün əlavə edilməsi onun yaradılmasında və fəaliyyətində məqsədi göstərilir.

İnformasiya sistemi (İS) müəyyən sahədə məsələlərin həllini təmin edən qərarların qəbul edilməsi üçün informasiyanın toplanması, saxlanması, axtarışı, emalı və istifadəçilərə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə texniki, proqram, linqvistik, metodoloji və təşkilatı vasitələrdən ibarət kompleksdir.

Müasir informasiya sistemlərində informasiyanın emalı üçün əsas texniki vasitə kimi fərdi kompüterdən istifadə edirlər. Böyük təşkilatlarda texniki vasitələrə fərdi kompüterlə yanaşı, meynfreym və super kompüter də daxil edilə bilər. Paylanmış informasiya sistemlərində texniki təminat funksiyalarını kompüter şəbəkələri yerinə yetirirlər.

İnformasiya sistemlərinin yarandığı ilk vaxtlar (1970-1980-ci illər) onlar «Avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri» adlandırılırdı. İnformasiya sisteminin əsasını kompüter təşkil etdiyi üçün xaricdə çox vaxt «Kompüter informasiya sistemi» (Computer Information System-CİS) terminindən istifadə edilir. Bir çox avropa ölkələrində isə «İnformasiya sistemi» terminindən istifadə edilir.

İnformasiyanın saxlanmasını, axtarışını və emalını reallaşdırmaq üçün uyğun proqramlar olmalıdır ki, onlar da informasiya sisteminin proqram təminatını təşkil edirlər. İnformasiyanın və sorğuların kompüterin başa düşəcəyi formada təsviri, istifadəçilərlə sistem arasında ünsiyyətin qurulması üçün müəyyən linqvistik vasitələr (dillər) olmalıdır.

İnformasiya sistemi «insan-maşın (kompüter)» tipli sistemlər sinfinə daxildir. Bu tip sistemlərdə insanın sistemin fəaliyyətində iştirakı vacib sayılır. İnsan bir tərəfdən sistemin istifadəçisi rolunda çıxış edir, digər tərəfdən isə sistemin fəaliyyətinə cavabdehlik edir (sistemin iş qabiliyyətli vəziyyətdə olması, istifadəçi sorğularının ödənilməsi, sistemdə saxlanan informasiyanın aktuallığının təminatı və s.). Kompüterlə informasiya sisteminin fərqi də insan amili ilə bağlıdır. Xüsusi proqram vasitələri ilə təmin olunmuş kompüter informasiya sisteminin texniki bazasını və instrumentini təşkil edir. İnformasiya sistemini kompüterlə və telekommunikasiya vasitələri ilə qarşılıqlı əlaqə yaradan insansız təsəvvür etmək mümkün deyil.

İnformasiya sistemlərinin inkişaf mərhələləri

İnformasiya sistemlərinin inkişaf tarixi və müxtəlif dövrlərdə onlardan istifadə edilməsində məqsədlər cədvəl 1.4-də verilmişdir.

İlk informasiya sistemləri keçən əsrin 50-ci illərində yaradılmışdı. Onlar əsasən hesabat sənədlərinin hazırlanması üçün istifadə olunurdu, böyük kompüterlərdə və elektromexaniki mühasibat-hesab maşınlarında reallaşdırılırdı. Bununla da kağız sənədlərin hazırlanması vaxtı və məsrəf müəyyən qədər azalırdı.

Cədvəl 1.4.
İnformasiya sistemlərinin inkişaf tarixi

Vaxt dövrü	İnformasiyadan istifadə konsepsiyası	İnformasiya sistemlərinin növü	İstifadə məqsədi
1950-1960-cı illər	Hesabat sənədlərinin kağız axını	Hesabat sənədlərinin emalı üçün informasiya sistemləri	Sənədlərin emalı sürətinin artırılması
1960-1970-ci illər	Hesabatların hazırlanmasında və informasiya axtarışında kömək	Elmi-texniki informasiya üçün informasiya-axtariş sistemləri. İstehsalat informasiyası üçün informasiya-idarəetmə sistemləri	İnformasiya axtarışını asanlaşdırmaq. Hesabatların hazırlanmasının sürətləndirilməsi
1970-1985-ci illər	Öyrətmə. İdarəetmə. Diaqnostika. Proqnozlaşdırma.	Avtomatlaşdırılmış öyrətmə sistemləri. Qərarların qəbulunun təminatı sistemləri. Ekspert sistemləri	Fənlərin öyrənilməsində kömək. Daha səmərəli qərarların qəbul dilməsi. Obyektin vəziyyətinin proqnozlaşdırılması
1985-ci ildən indiyədək	Əvvəlki konsepsiyalarla yanaşı, informasiya rəqabət üstünlüyünü təmin edən strateji resurs rolunda çıxış edir.	Avtomatlaşdırılmış öyrətmə sistemləri. Qərarların qəbulunun təminatı sistemləri. Ekspert sistemləri. Strateji informasiya sistemləri. Avtomatlaşdırılmış ofislər	Əvvəlki məqsədlərlə yanaşı təşkilatların rəqabətə tab gətirməsi və inkişafı

60-cı illər informasiya sistemlərinə münasibətin dəyişilməsi ilə əlamətdardır. Onların köməyiylə alınan informasiya bir neçə parametərə görə dövrü hesabatlarda istifadə olunurdu. Bu sistemlərin qurulması üçün kiçik, orta və böyük kompüterlərdən istifadə olunurdu.

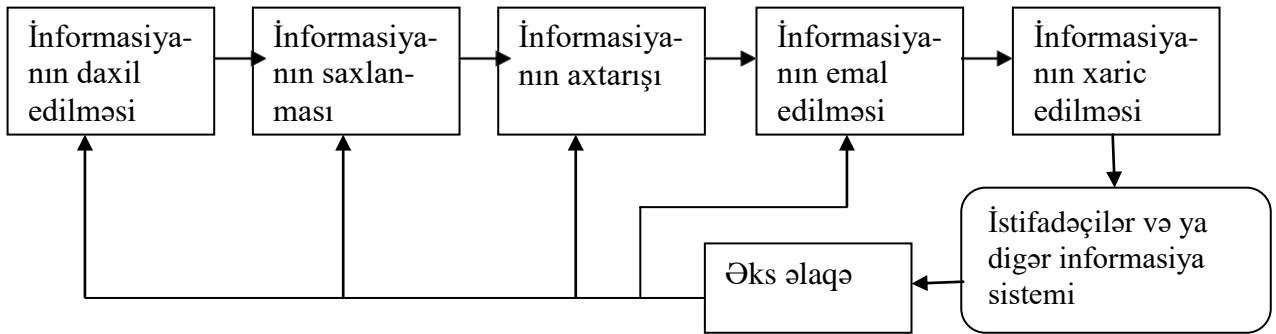
70-ci illərdən başlayaraq İS-dən qərarların qəbulu prosesini sürətləndirən və dəstəkləyən vasitə kimi istifadə olunmağa başlandı. Bu sistemlərdən həmçinin müəyyən fənlərin (kimya, riyaziyyat, proqramlaşdırma və s.) öyrənilməsində köməkçi vasitə kimi istifadə olunurdu.

Ekspert sistemi adlanan intellektual səviyyəli İS-dən isə diaqnostika və proqnozlaşdırma məsələlərinin həlli üçün istifadə olunurdu.

85-ci ildən fərdi kompüterlərin geniş istehsalı və tətbiqi ilə əlaqədar olaraq informasiya sistemlərindən istifadə konsepsiyası ciddi dəyişikliklərə məruz qaldı. Əvvəlki təyinatlarla yanaşı, İS-dən strateji informasiya mənbəyi kimi təşkilatın bütün səviyyələrində istifadə olunur. Bu dövrün informasiya sistemləri lazımi informasiyanı vaxtında çatdırmaqla təşkilata fəaliyyətində uğur qazanmağa, yeni məhsullar və xidmətlər yaratmağa, yeni satış bazarı tapmağa və beləliklə bazar iqtisadiyyatı şəraitində rəqabətə davam gətirməyə və inkişafa kömək edirlər.

İnformasiya sisteminin xassələri və yerinə yetirilən proseslər

İstənilən təyinatlı informasiya sistemindəki prosesləri və onların yerinə yetirilmə ardıcılığını şəkil 1.6.-kı kimi göstərmək olar.

Şəkil 1.6. İnformasiya sistemində yerinə yetirilən proseslər

Bu proseslərə aşağıdakılar aiddir:

- xarici və ya daxili mənbələrdən informasiyanın daxil edilməsi;
- informasiyanın kompüterin xarici yaddaşında saxlanması;
- istifadəçilərin sorğularına uyğun informasiyanın axtarışı;
- tapılan informasiyanın emal edilməsi və əlverişli formada təsvir edilməsi;
- informasiyanın istifadəçilərə və ya digər sistemə çatdırılması üçün xaric edilməsi;

• əks əlaqə: əgər alınan nəticədə informasiya istifadəçini təmin etmirsə, onun təklifi ilə daxil edilən informasiyada, sorğuda, informasiyanın saxlanma sxemində, axtarışında və emalında düzəlişlər edilə bilər.

İnformasiya sistemi aşağıdakı xassələrlə səciyyələnir:

- istənilən İS-in analizi, qurulması və idarə edilməsi sistemlərin yaradılmasının ümumi prinsipləri əsasında yerinə yetirilir;
- İS dinamik və inkişaf edən sistemdir;
- İS-in qurulmasında sistemli yanaşmadan istifadə olunur;
- İS-in çıxış məhsulu qərarların qəbul edilməsi üçün istifadə edilən informasiyadır;
- İS «insan-maşın» tipli verilənlərin emalı sistemidir.

Baxmayaraq ki, ümumi halda İS-in kompütersiz variantı da ola bilər, müasir informasiya sistemlərinin demək olar ki, hamısı kompüter texnikası əsasında reallaşdırılır.

İnformasiya sisteminin işini anlamaq üçün onun həll etdiyi problemin mahiyyətini və həmçinin hansı təşkilatı proseslərə qoşulduğunu bilmək lazımdır.

Məsələn, qərarların qəbulunun təminatı üçün qurulan informasiya sisteminin imkanlarını təyin edəndə aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- həll olunan idarəetmə məsələlərinin strukturlaşdırılması;
- təşkilatın idarə edilməsi iyerarxiyasının hansı səviyyəsində qərar qəbuletmə aparılır;
- həll olunan məsələlərin hansı funksional bölmələrə aid olması;
- istifadə olunan informasiya texnologiyasının növü.

İnformasiya sistemi ilə işləmə texnologiyası kompüter sahəsini bilməyən mütəxəssislər tərəfindən asan mənimsənilir və professional fəaliyyət proseslərinə nəzarət edilməsi və onların idarə olunması üçün müvəffəqiyyətlə istifadə oluna bilər.

İnformasiya sisteminin tətbiqi aşağıdakıları əldə etməyə imkan verir:

- riyazi və süni intellekt metodlarının tətbiqi sayəsində idarəetmə məsələlərinin həllinin daha səmərəli variantlarının alınması;
- avtomatlaşdırma sayəsində işçilərin ətalətli işlərdən (fəaliyyətsizlikdən) azad edilməsi;
- informasiyanın həqiqiliyinin təmin edilməsi;
- kağız daşıyıcıları əvəzinə verilənlərin kompüterdə emalının səmərəli təşkilini təmin edən yaddaş qurğularından istifadə edilməsi;
- təşkilatda informasiya axınlarının strukturunun və sənəd dövriyyəsinin təkmilləşdirilməsi;
- informasiya istehsalına və xidmətlərin göstərilməsinə qoyulan xərclərin azaldılması;
- istifadəçilərə lazımi informasiya xidmətinin göstərilməsi.

İdarəetmə strukturunun informasiya sistemində rolu

Hər hansı bir təşkilat üçün informasiya sisteminin yaradılması və istifadə olunması zamanı aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

1. İS-in strukturu və onun funksional təyinatı təşkilat qarşısında qoyulan məqsədlərə uyğun olmalıdır. Məsələn, kommersiya firmasında-səmərəli biznes, dövlət müəssisəsində-sosial və iqtisadi məsələlərin həlli.

2. İnformasiya sistemi insanlar tərəfindən nəzarət edilməli, başa düşülməli və uyğun sosial və etik prinsiplərlə istifadə olunmalıdır.

3. İS gerçək, etibarlı, müasir və sistemləşdirilmiş informasiya istehsal etməlidir. Göstərilənlərin nəzərə alınması üçün İS-i qurmazdan əvvəl təşkilatın strukturunu, funksiyalarını, siyasətini, idarə olunmanın məqsədlərini, qəbul edilən qərarları, kompüter texnologiyasının imkanlarını öyrənilib başa düşmək lazımdır. İstismara verilən İS təşkilatın bir hissəsinə çevrilir.

İS-in yaradılmasına təşkilatın idarə strukturunun analizindən başlanır. Təşkilatın bütün bölmələrinin işinin koordinasiyası müxtəlif səviyyəli idarəetmə orqanları vasitəsilə aparılır.

«İdarəetmə» dedikdə təşkilatı, plan, uçot, analiz, nəzarət, stimullaşdırma kimi funksiyaların reallaşdırılması şəraitində qarşıya qoyulan məqsədin təmin edilməsi başa düşülür.

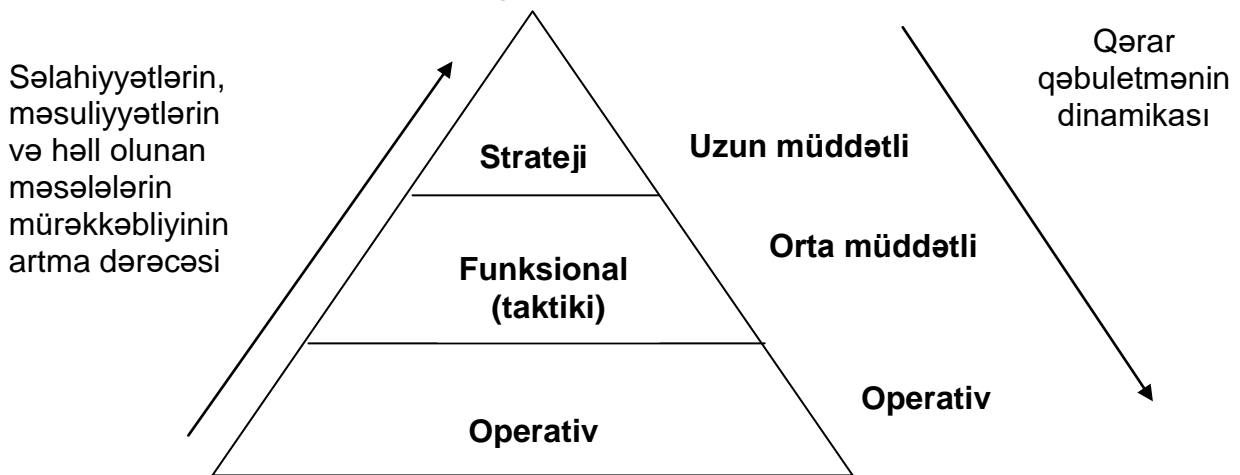
Son illər idarəetmə sahəsində «qərar qəbuletmə» anlayışından və onunla əlaqəli qərar qəbuletmə sistemləri, metodları və vasitələri anlayışlarından çox istifadə olunur.

Qərar qəbuletmə situasiyanın analizinə, məqsədin təyin edilməsinə və bu məqsədə nail olma proqramına əsaslanaraq idarə olunan obyektə məqsədyönlü təsiretmə aktıdır.

İstənilən təşkilatın idarəetmə strukturu 3 səviyyədən ibarət olur: operativ, funksional və strateji.

İdarəetmə səviyyəsi (idarəetmə fəaliyyətinin növü) həll olunan məsələlərin mürəkkəbliyi ilə təyin olunur. Məsələ mürəkkəbləşdikcə onun həll üçün idarəetmə səviyyəsi də yüksək olmalıdır. Həlli dərhal (operativ) tələb olunan sadə məsələlər daha çox yararır, odur ki, onlar üçün idarəetmə səviyyəsi daha aşağı olmalıdır. Bu səviyyədə operativ qərarlar qəbul edilir. İdarəetmədə həmçinin qəbuledilən qərarların reallaşdırılma dinamikası nəzərə alınmalıdır. Bu da idarəetməyə vaxt amili nöqtəyi-nəzərindən baxmağı tələb edir.

Şəkil 1.7.-də səlahiyyətlərin, məsuliyyətin, məsələlərin mürəkkəbiyinin artma dərəcəsi və qərarların qəbuletmə dinamikası ilə uyğunlaşdırılan 3 idarəetmə strukturu əks etdirilmişdir.

Şəkil 1.7. Üç səviyyəli idarəetmə strukturu

İdarəetmənin **operativ səviyyəsi** dəfələrlə təkrarlanan məsələlərin və əməliyyatların həllini və cari informasiyanın dəyişməsinə cəld reaksiya verilməsini təmin edir. Bu səviyyədə həm yerinə yetirilən əməliyyatların həcmi, həm də idarəetmə qərarlarının qəbulunun dinamikası yüksək olur. Situasiyanın dəyişməsinə cəld reaksiya verilməsi tələb olunduğundan, idarəetmənin bu səviyyəsi **operativ** adlanır. Operativ idarəetmə səviyyəsində həll olunan məsələlərin böyük hissəsini uçot və nəzarət məsələləri təşkil edirlər. Məsələn,

istehsal olunan və satılan məhsulun uçotu, xammalın və materialların sərfinin uçotu, mühasibat uçotu, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət və s.

Funksional (taktiki) səviyyədə operativ səviyyədə hazırlanan informasiyanın analizini tələb edən məsələlər həll olunur. Həll olunan məsələlərin həcmi azalır, lakin mürəkkəbliyi artır. Analizə, dərk etməyə, çatmayan məlumatın toplanmasına əlavə vaxt tələb olduğundan, bəzən lazımi nəticəni operativ almaq mümkün olmur. İdarəetmə, informasiyanın daxilolma anından qərarların qəbuluna və onların reallaşdırılmasına qədər və həmçinin reallaşdırma anından onlara reaksiya verilənə qədər sərf olunan vaxtla əlaqəli olur.

Strateji idarəetmə təşkilatın uzunmüddətli strateji məqsədlərinə nail olmasına yönələn idarəetmə qərarlarının hazırlanmasını təmin edir. Qəbul edilən qərarların nəticələri uzun müddət keçdikdən sonra özlərini biruzə verdiklərindən, bu səviyyədə strateji planlaşdırma böyük əhəmiyyət kəsb edir. Odur ki, idarəetmənin bu səviyyəsini çox vaxt strateji və ya uzunmüddətli planlaşdırma adlandırırlar. Bu səviyyədə qəbul edilən qərarların düzgünlüyü aylar və bəzən illər keçəndən sonra təsdiq oluna bilər. İdarəetmə qərarlarının qəbulunda məsuliyyət təkcə riyazi və xüsusi aparatın köməyi ilə aparılan analizin nəticələri ilə deyil, menecerlərin professional intuisiyaları ilə də təyin olunur.

Göstərilən səviyyələrdə idarəetmə funksiyalarını müxtəlif peşə dərəcələrinə malik olan mütəxəssislər və menecerlər yerinə yetirirlər. Onlar öz sahələri üzrə həll olunası problemləri, məsələləri və funksiyaları təyin etmək üçün informasiya sisteminin layihələndirilməsi və tətbiqi mərhələlərində fəal iştirak etməlidirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, İS özü-özlüyündə gəlir gətirmir, lakin gəlirin alınmasına imkan yaradır. O baha başa gələ bilər və əgər, onun strukturu və istifadə olunma strategiyası ətraflı ölçülüb-biçilməyibsə, xeyirsiz ola bilər. İS-in tətbiqi istifadəçiləri, idarəetmə heyətini vaxtında və lazımi informasiya ilə təmin edə bilirsə, idarəetmənin keyfiyyəti artır, təşkilatın işi yaxşılaşır və bu da son nəticədə iqtisadi səmərəyə gətirir. İşçilərin funksiyaları avtomatlaşdırıldığından, onların sayını azaltmaq olar. Odur ki, İS tətbiq edilən təşkilatlarda rəhbərlik bu amili nəzərə almalı, sosial və psixoloji siyasəti düzgün seçməlidir.

Sual 3. DİO fəaliyyətində informasiyanın idarə olunması.

Cəmiyyətin inkişafının ən aktual məsələlərindən biri kompüterləşdirmə və elmi-texniki tərəqqinin ən son nailiyyətlərinin həyatın müxtəlif sahələrinə tətbiqidir. Elmin bütün nəzəri-təcrübi sahələrində olduğu kimi hüquq elmində də informasiya texnologiyalarından istifadənin zəruriliyi mübahisə olunmazdır.

Müasir dövrdə insan fəaliyyətinin əksər sahələrini əhatə edən cəmiyyətin informasiyalaşdırılması prosesi daxili işlər orqanlarından da yan keçməmişdir. Belə ki, beynəlxalq aləmdə artan qloballaşma prosesləri, sərhədlərin şəffaflaşması, texnoloji inkişafın sürətlənməsi nəticəsində cinayətkarlığın strukturunda dəyişikliklər baş vermiş, mütəşəkkil dəstələr tərəfindən informasiya texnologiyaları sahəsindəki nailiyyətlərdən istifadə etməklə törədilən transmilli və ixtisaslaşmış cinayətkarlıq geniş vüsət almışdır. Bütün bunlar respublikadan da yan ötməmiş, belə cinayətlərin qarşısının vaxtında alınması DİO-nun ümdə vəzifəsinə çevrilmiş, cinayətkarlıqla mübarizədə informasiya sistemlərinin imkanlarının geniş istifadə edilməsini, kriminogen durumun nəzarətdə saxlanılaraq obyektiv qiymətləndirilməsini və nəticə etibarı ilə düzgün idarəçilik qərarlarının qəbul edilməsini zəruri etmişdir.

Cinayətkarlıqla mübarizənin effektivliyinin artırılmasında informasiya texnologiyaları əhəmiyyətli rola malik olmuşdur. DİO-nun işinin səmərəliliyinin artırılması yeni informasiya texnologiyalarının inteqrasiyası olmadan qeyri mümkündür. DİO-da informasiya texnologiyalarının tətbiqi informasiyanın axtarılması, toplanması, emalı və sistemləşdirilməsi proseslərini təşkil etməklə, xidməti ərazidə cinayətkarlığın və ictimai qaydanın vəziyyəti cinayətkarlıqla mübarizə, onun qarşısının alınması və hüquqpozmalara profilaktikası kimi funksiyaların yerinə yetirilməsinə istiqamətlənmişdir.

Müasir dövrdə DİO-nun fəaliyyətində istər universal, istərsə də xüsusi proqram təminatlarından istifadə olunur. Ümumi təyinatlı universal proqramlar nəinki işin məhsuldarlıq səviyyəsini artırır, həmçinin onu keyfiyyətə yeni səviyyəyə qaldırır.

İxtisaslaşdırılmış proqramlar qeydiyyatların avtomatlaşdırılması üçün təyin olunmuşdur, belə ki, kompüterləşdirmə məlumat-axtəriş sistemlərinin operativliyini və effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə artırır və onların funksional imkanlarını daha da genişləndirir.

DİO-nun informasiya təminatında əsas yeri uçotlar tutur. Onlardan törədilmiş cinayətlər və bu cinayətləri törətmiş şəxslərin ilkin qeydiyyatlarının aparılmasında istifadə olunur.

DİN-in aidiyyətinə düşən cinayətlərin uçotu 95% kriminal təzahürləri əhatə edir və beləliklə də ölkədə və onun ayrı-ayrı ərazilərində əməliyyat şəraitinin tam təsvirini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

İlk əvvəllər uçotlar cinayət qeydiyyatları adlanırdı ki, onun da mahiyyətini cinayətkarların qeydiyyatının aparılması təşkil edirdi.

Cinayət törətmiş şəxslər haqqında məlumatlar müəyyən əlamətlər qrupu üzrə sistemləşdirilirdi. Bu da lazımi məlumatların qısa zaman ərzində axtarılıb tapılmasını təmin edirdi. Sonradan isə nəinki cinayətkarların özlərinin, hətta cinayətin törədilməsinə aid olan predmetlərin, izlərin də uçotu aparılmağa başladı.

DİN-in, daxili işlər idarələrinin informasiya mərkəzləri Azərbaycan Respublikası daxili işlər orqanlarının informasiya təminatı sistemində mühüm rola malikdirlər. Daxili işlər orqanlarının informasiya dəstəyinin təmin olunmasında əsas yük onların üzərinə düşür. Bu da özünü cinayətkarların axtarışında, cinayətlərin təqib olunması və açılmasında daxili işlər orqanlarının informasiya ilə təmin olunmasını əks etdirir.

İnformasiya mərkəzləri DİN-in, daxili işlər idarələrinin sistemində informasiyalaşdırmanın əsas hissələrini təşkil edir, onların statistik, əməliyyat-sorğu, kriminalistik, arxiv və digər informasiyalarla təmin olunmasını, eləcə də regional informasiya şəbəkələrinin yaradılması və kompüterləşdirilməsi, məlumatlar bankının əlaqələndirilməsini həyata keçirir. İnformasiya mərkəzləri onların üzərinə qoyulmuş vəzifələri DİN, Dİİ aparatlarının bölmələri ilə eləcə də DİN baş informasiya mərkəzi ilə qarşılıqlı əlaqə əsasında həyata keçirirlər.

Uçotların köməyi ilə əldə edilən informasiyalar cinayətlərin açılması, istintaqı, eləcə də cinayətlərin xəbərdar edilməsi, itkin düşmüş şəxslərin şəxsiyyətinin müəyyən olunması, müsadirə edilmiş əmlakın kimə məxsus olması aydınlaşdırılır. Onlar DİN, Dİİ şöbə və bölmələrində ərazi (regional) prinsipi üzrə təşkil olunur və bu da öz növbəsində DİN-in baş informasiya mərkəzinin uçotunu təşkil edir.

DİO-da aparılan uçotlarla yanaşı mərkəzləşdirilmiş ekspert-kriminalistik kartoteka və kolleksiyalar da təşkil edilmişdir. Bunlar ekspert-kriminalistik mərkəzlərdə yaradılır və mühafizə olunur. Ekspert-kriminalistik mərkəzin kartotekaları və kolleksiyaları ilk növbədə cinayətlərin açılması və istintaqına xidmət edir.

Kartotekalarda, kolleksiyalarda və uçotlarda yığılmış əməliyyat-sorğu, əməliyyat-axtarış və kriminalistik informasiyalar *kriminal* xarakterli informasiyalar adlanır.

Uçotlar funksional və obyektiv əlamətlərinə görə təsnif olunurlar.

Funksional uçotlar üç qrupa bölünürlər:

- əməliyyat-axtarış uçotları;
- əməliyyat-sorğu uçotları;
- kriminalistik uçotlar.

Obyektiv əlamətlərinə görə uçotlar üç qrupa bölünürlər:

- cinayət törətmiş şəxslərin uçotu;
- cinayətlərin uçotu;
- cinayət alətlərinin uçotu.

Əməliyyat-sorğu və əməliyyat-axtarış xarakterli əsas informasiyalar DİO-nun şəhər, rayon şöbə və bölmələrində yaradılır. Onların bir hissəsi yerlərdə qalır, digər hissəsi isə vahid məlumatlar bankını təşkil etmək üçün baş informasiya mərkəzinə göndərilir.

DİN sisteminin informasiya bazası – mərkəzləşdirilmiş uçot sistemi əsasında qurulmuşdur. Onun əsasını əməliyyat-sorğu, əməliyyat-axtarış və kriminalistik uçot və kartotekalar təşkil edir. Qeyd olunan uçotlar DİN-in informasiya mərkəzlərində cəmləşirlər.

Mərkəzləşdirilmiş əməliyyat-sorğu, əməliyyat-axtarış və kriminalistik uçotlar Azərbaycan Respublikası vətəndaşları barədə aşağıdakı məlumatları, eləcə də əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər barəsində də məlumatları əks etdirir:

- Məhkumluq, cəzaçəkmə yeri və müddəti, azad olunma vaxtı və əsasları;
- Məhkumların yerdəyişməsi;
- Hökmün dəyişdirilməsi, amnistiya, cinayət işinin nömrəsi;
- Məhkum olunmazdan əvvəl yaşayış və iş yeri;
- Məhkumların qan qrupu və daktiloformaları.

Daktiloskopik uçot cinayətkarların, həbs olunanların, saxlanılmış şəxslərin, eləcə də naməlum xəstələrin və meyitlərin şəxsiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə kömək edir.

DİO fəaliyyətində istifadə olunan uçotlar informasiyanın işlənilib hazırlanması üsulundan asılı olaraq üç növə ayrılır:

- əl ilə işlənən uçotlar;
- mexanikləşdirilmiş uçotlar;
- avtomatlaşdırılmış uçotlar.

Avtomatlaşdırılmış uçotlar avtomatlaşdırılmış məlumat-axtarış sistemindən (AMAS) təşkil olunmuşdur. AMAS-in köməyi ilə kriminal informasiyaların yığılımı və yenidən işlənilib hazırlanması kriminal informasiyaların regional banklarında həyata keçirilir. AMAS-dan DİO-nun əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsi zamanı istifadə edilir. Onların əsas xüsusiyyəti əməliyyat marağı kəsb edən faktlar, əşyalar, şəxslər barədə olan geniş həcmli məlumatların yığılımı və daima korrektə edilməsindən ibarətdir.

AMAS əsasən sorğu-cavab prinsipi əsasında fəaliyyət göstərir, buna görə də AMAS-da olan informasiyaların təkmilləşdirilməsi əsasən ilkin məlumatların yenidən işlənilib hazırlanmasına yox, onların axtarışına yönəlmişdir.

AMAS prinsipial xüsusiyyəti onun “informasiya axtarışı” məfhumunda özünü göstərir. İnformasiya axtarışı – çoxlu sayda sənədlər arasında elə lazımı sənədlərin əldə edilməsidir ki, bu sənədlərdə istifadəçiyə lazım olan faktların, məlumatların əldə edilməsinə yönəlmişdir.

AMAS-in iki hissəyə bölünməsi artıq qəbul edilib: sənədli və faktoqrafik (Faktoqrafik – yəni faktları təhlil edib, ümumiləşdirmədən onların quru təsvirini vermə). Belə bölgü axtarış obyektinin müxtəlifliyinə əsaslanır.

Sənədli sistemlərdə axtarışın obyektini sənədlər təşkil edir, eləcə də onların surəti və biblioqrafik təsviri də bura aiddir (Biblioqrafik təsviri – yəni məlumatların məzmununun və zahiri tərtibatının elmi təsviri deməkdir).

Faktoqrafik sistemlərdə isə axtarılan obyekt yazı şəklində olur ki, bunlar da konkret faktları və halları xarakterizə edir.

AMAS sisteminin vasitəsi ilə yerli və dövlətlərarası axtarışda olan şəxslərin müəyyən edilərək tutulması, vətəndaşlara şəxsiyyət vəsiqələrinin və ümumvətəndaş pasportlarının verilməsi həyata keçirilir.

DİO-nun sistemində AMAS əməliyyat-sorğu və sorğu informasiyalarının axtarış, verilməsi, mühafizəsi və yığıcı məsələlərini həll edir.

DİN sistemində istifadə olunan axtarış sistemlərindən biri də «Giriş-Çıxış» avtomatlaşdırılmış məlumat-axtarış sistemidir. «Giriş-Çıxış» AMAS-i yeni informasiya texnologiyaları vasitəsilə Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına pasport, şəxsiyyət vəsiqəsi və qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş digər sərəhdə keçmə sənədinin verilməsi, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan və ya müvəqqəti olan xarici ölkə vətəndaşları və vətəndaşlığı olmayan şəxslərə şəxsiyyət vəsiqəsinin verilməsi, Azərbaycan Respublikasına gələn xarici ölkə vətəndaşlarına viza verilməsi, şəxslərin yaşayış və olduğu yer üzrə qeydiyyatının aparılması, daimi yaşamağa icazə və vətəndaşlığa qəbul (çıxmaq) üzrə qeydiyyatların aparılması, ölkəyə gələn-gedən şəxslərin və nəqliyyat vasitələrinin sərəhdə keçmə nəzarətinin həyata keçirilməsi, göstərilən məsələlərlə bağlı müvafiq informasiya resurslarının formalaşdırılması, bu və digər əlaqəli resurslardan sorğu və təhlil işlərinin aparılması, hesabatların tertibi, vizuallaşdırılması və çapı, aidiyyəti dövlət orqanlarının şəxslər və miqrasiya barədə informasiya təminatının çevik, dəqiq, tam və etibarlı həyata keçirilməsi, davamlı təkmilləşdirilməsi, yuxarıda göstərilən və digər müvafiq işlərin əlaqəli və səmərəli təşkil məqsədilə mövcud qanunvericiliyin tələblərinə əsasən hökumətin sifarişilə yaradılmışdır.

«Giriş-Çıxış» AMAS-i qanunsuz miqrasiya, kəşfiyyət-pozuculuq, terrorçuluq və transmilli mütəşəkkil cinayətkarlığın digər formalarına qarşı əməliyyat-axtarış fəaliyyəti subyektləri tərəfindən aparılan mübarizənin, aidiyyəti dövlət orqanları tərəfindən yerinə yetirilən sosial-iqtisadi vəzifələrin informasiya təminatını həyata keçirir və xüsusi təyinatlı dövlət informasiya sistemidir.

«Giriş-Çıxış» AMAS-in daxilolma növünə görə məhdudlaşdırılmış olan informasiya resursları, aidiyyəti dövlət orqanlarını, onların ölkənin bütün ərazisində və onun hüdudlarından kənarında yerləşən müvafiq struktur bölmələrini əhatə edən xüsusi telekommunikasiya və təminat vasitələri milli informasiya fəzasının əsas tərkib hissəsidir.

«Təhlükəsiz şəhər» Avtomatlaşdırılmış İdarəetmə Sistemi real vaxt rejimində vəziyyəti nəzarətdə saxlamağa imkan verən çoxfunksiyalı innovativ texnologiya kimi, DİN sistemində ictimai qaydanın qorunması və ictimai təhlükəsizliyi təmin edilməsinə yönəlmişdir.

DİN-in sistemində yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişafının daha da sürətləndirilməsi və genişləndirilməsi, bu istiqamətdə gələcək fəaliyyətin planlı şəkildə təşkil edilməsi informasiya texnologiyalarının İnkişaf Konsepsiyasının qəbul edilməsini zəruri etmişdir.

Konsepsiya DİN sistemində informasiya texnologiyalarının tətbiqi və inkişafı sahəsində proqram əhəmiyyətli rəsmi sənəd olmaqla bu texnologiyaların gələcək inkişafı yollarını müəyyənləşdirir. Konsepsiyanın hazırlanmasında əsas məqsəd DİO-nun informasiya resurslarının planlı və kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi, informasiyanın toplanması, emalı, mübadiləsi və istifadəsinin tam avtomatlaşdırılması, vahid elektron informasiya məkanının yaradılması, yeni texnologiyalar tətbiq etməklə informasiya sistemlərinin təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır.

Konsepsiyada DİN sistemində istifadə edilən informasiya sistemlərinin təkmilləşdirilməsi, istismar effektivliyinin artırılması ilə yanaşı, yeni informasiya texnologiyaları əsasında onların inteqrasiya olunduğu Vahid İnformasiya Sistemi – VİS-in yaradılması və inkişafı yolları müəyyən olunmuşdur.

NƏTİCƏ

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı XX yüzilliyin sonunun ən xarakterik əlamətlərindən biridir. Onlar cəmiyyətin inkişafına təsir göstərən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir. Dövlət strukturlarını və vətəndaş cəmiyyəti institutlarını, iqtisadi və sosial sahələri, elm və təhsili, mədəniyyəti və bütövlükdə insanların həyat tərzini əhatə edən informasiya texnologiyaları cəmiyyətin informasiyalaşdırmasına, ölkənin inkişafına, demokratik cəmiyyət quruculuğuna, beynəlxalq aləmə inteqrasiya olunmasına xidmət edir.

Hal-hazırda informasiya və telekommunikasiya texnologiyalarının köməyiylə bir sıra təşkilatlarda avtomatlaşdırılmış informasiya-idarəetmə sistemlərinin yaradılması cəmiyyətin aktual məsələlərindən biridir. İnformasiya sistemi (İS) dedikdə, təyin olunmuş mövzu sahəsi haqqında bütün sorgulara hərtərəfli cavab verən, qərar qəbulətmə prosesində insana kömək etmək üçün yaradılan texniki, proqram, lingvistik və metodoloji vasitələr kompleksi nəzərdə tutulur. Müasir İS müəssisənin bütün is mexanizmlərini əhatə edən mürəkkəb inteqrasiya olunmuş kompleksləri özündə birləşdirir. İS idarəetmə fəaliyyətinin bütün aspektlərini dəstəkləyir. Buraya resursların (maliyyə, insan, material və s.) planlaşdırılması, operativ idarəetmə (təchizat), bütün növ uçot əməliyyatları, təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili daxildir. İnformasiya sistemləri çox mürəkkəbdir layihələrdir.

İndiki sərəit onu deməyə əsas verir ki, informasiya sistemlərinin idarəetmədə tətbiqi, is imkanları hər il əvvəlkinə nisbətən daha da genişlənir.

Müasir dövrdə hüquq mühafizə orqanlarının işinin səmərəliliyinin artırılması yeni informasiya texnologiyalarının inteqrasiyası olmadan qeyri mümkündür.

DİO-nun informasiyalaşdırılması, onun fəaliyyətində avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin tətbiq olunması inayətkarlıqla mübarizə, onun qarşısının alınması və hüquqpozmalardan profilaktikası kimi funksiyaların yerinə yetirilməsinə yönəlmişdir. DİO-nun bütün xidmət və bölmələrinin fəaliyyətinin əsasını informasiyanın axtarılması, toplanması, emal edilməsi və sistemləşdirilməsi prosesləri təşkil edir.

DİO-da istifadə olunan avtomatlaşdırılmış informasiya sistemləri ərazidə cinayətkarlığın və ictimai qaydanın vəziyyəti, DİO-nun bölmələri, qüvvə və vasitələri haqqında məlumatları özündə cəmləşdirir. Növbətçi hissələrinin, əməliyyat və sahə müvəkillərinin, müstəntiqlərin, ekspert-kriminalist və pasport-qeydiyyat bölmələri əməkdaşlarının, eləcə də digər xidmətlərin ilkin qeydiyyat sənədlərində, uçot jurnallarında və informasiya daşıyıcılarında aşağıdakı müxtəlif səpkili əməliyyat-sorğu təyinatlı informasiya sistemləri cəmləşirlər. Qeyd olunan məlumatlar cinayətkarlığa və hüquqpozmalara qarşı mübarizədə əməli tədbirlərin, habelə hissə və bölmələrdə təşkilatı məsələlərin həyata keçirilməsində istifadə olunur.